

Een spoor van vernieling

Een spoor van vernieling

Het Noord-Nederlandse katholieke kerk-
interieur voor, tijdens en na de Beeldenstorm

ELIZABETH DEN HARTOG

Hilversum
Verloren
2019

In de Zeven Provinciën Reeks verschijnen korte monografieën over Nederlandse geschiedenis en cultuur in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw.

De redactie wordt gevormd door:

Marion Boers-Goosens

Femke Deen

Karwan Fatah-Black

Michiel van Groesen

Lauren Lauret

Olga van Marion

Arjan Nobel

Marrigje Paijmans

Miriam van Veen

Thijs Weststeijn

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van Stichting 'De Gijsselaar-Hintzenfonds', J.E. Jurriaanse Stichting, Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm en Stichting Sormani Fonds.

Op het omslag: Detail van een beschadigd Renaissance-reliëf uit de kerk van Doorn waarbij het ware aangezicht van Christus zorgvuldig van de Zweetdoek van Veronica op het reliëf is verwijderd (Amersfoort, RCE, foto Jan van Galen 2012).

ISBN 978 90 8704 773 3

© 2019 Elizabeth den Hartog

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

Opmaak Rombus, Hilversum

Druk Wilco, Amersfoort

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
De aanloop naar de Beeldenstorm	8
De Beeldenstorm	10
Over dit boek	10
1 Tegengestelde visies	13
De ‘ecclesia’: van gemeenschap van gelovigen naar stenen kerken	14
Van één naar meer altaren	17
Heiligen en relieken	20
De verering van de hostie	21
Werken aan het eigen zielenheil	23
Beelden in en om de kerk	25
Kloosters	30
Besluit	32
2 De Beeldenstorm van 1566: motivatie, daders en doelen	33
De schade van de Beeldenstorm	33
De beeldenbrekers	36
De identiteit van de beeldenstormers	37
Van overtuigde protestanten tot relschoppers	41
Beeldenstormers en de kloosters	44
In de kerk: doelen van de beeldenstormers	45
Het beeld voor de rechter	50
Besluit	56
3 ‘Daer most niets overblijven’: naar een kerk zonder beelden	59
Herstel na de Beeldenstorm	59
De Beeldenstorm van 1572 en de Reformatie	63

	Het verdwijnen van kerken en kloosters	66
	Kerkzuivering: een langdurig proces	70
	Besluit	74
4	Over wat verdween en wat bewaard bleef	75
	Verstopt, begraven of weggemoffeld	75
	Gespaard uit praktische of sentimentele overwegingen	79
	Waardering en marktwaarde van kunst ten tijde van de Beeldenstorm	82
	Verzamelaars en stedelijke collecties	86
	Kunstenaars en de Reformatie	90
	Besluit	91
	Gebruikte literatuur	92
	Index	100

Inleiding

In 1517 formuleerde de augustijner monnik Maarten Luther 95 stellingen, waarin hij kritiek leverde op de katholieke kerk van zijn tijd en pleitte voor hervorming. Door de uitvinding van de drukpers verspreidden zijn ideeën zich sneller dan daarvoor ooit denkbaar zou zijn geweest. Dit ontketende een almaar aanzwellende storm van kritiek op de kerk, die hiervoor niet open stond en daarom poogde de roep tot verandering met man en macht de kop in te drukken. Andersdenkenden werden tot afvalligen van het geloof verklaard, ketters, en vervolgd. Deze starre opstelling leidde in de loop van de zestiende eeuw tot een scheuring tussen katholieken en de zogenaamde hervormden die geheel West-Europa in zijn greep zou krijgen.

Een van de door Luther gesignaleerde problemen was het twijfelachtige nut van beelden in de kerk. Toch was het niet Luther, maar zijn collega aan de universiteit van Wittenberg, Andreas Bodenstein von Karlstadt, die zich als eerste tegen de beelden uitsprak, wat in 1522 leidde tot een beeldenstorm in Wittenberg. Ter verdediging van het gebeurde publiceerde Karlstadt hierop in hetzelfde jaar nog het traktaat *Von Abthung der Bylder*, waarin hij schreef dat de aanwezigheid van beelden in kerken verkeerd was en strijdig met het Oudtestamentische beeldverbod.¹ Hij voegde eraan toe dat gesneden en geschilderde beelden op altaren gevaarlijk en des duivels waren en dat het daarom goed, noodzakelijk en prijzenswaardig was ze te verwijderen om het woord Gods weer in ere te herstellen, zelfs wanneer de overheid dit niet sanctioneerde. Het traktaat behelsde dus als het ware een vrijbrief voor het beeldenstormen. Hoewel het de goedkeuring van Luther en anderen niet kon wegdragen omdat zij meer heil zagen in een door de overheid gesanctioneerd wegnemen van beelden uit de kerken, zagen velen het traktaat als rechtvaardiging voor de verwoestende beeldenstormen die elkaar na 1522 in rap tempo opvolgden.² In 1523 was het raak in Zürich, vervolgens in onder meer Straatsburg (1523-1530), Bazel (1529), Kopenhagen (1530) en Münster (1534), Genève (1535), Augsburg (1537), diverse plaatsen in Frankrijk (1561-1562) en Schotland (1559).³

¹ Eire, 55-65.

² Ibidem.

³ Eire, 65-73, alsmede voor het iconoclasmie in Genève en elders in Zwitserland, alsmede in Frankrijk; Voor Zürich, Straatsburg en Bazel, zie Palmer Wandel.

Ook in de Nederlanden viel de hervormde boodschap in vruchtbare aarde, wat uiteindelijk tot de Beeldenstorm van 1566 en tot de Reformatie van de noordelijke Nederlanden zou leiden. Enige incidenten daargelaten begon het beelden breken hier, vanuit Europees perspectief gezien, relatief laat. De schaal waarop het plaatshad was echter vooralsnog nergens vertoond. Naast religieuze spanningen kenden de Nederlanden dan ook de nodige economische problemen die katalyserend werkten en daarbij had de Beeldenstorm een sterk politieke ondertoon.⁴

Alhoewel de Beeldenstorm en de periode erna uitgebreid vanuit historisch perspectief zijn bestudeerd, was er tot voor kort verhoudingsgewijs weinig aandacht voor de materiële kant van de zaak. In dit boekje staat daarom de vraag centraal welke impact Beeldenstorm en Reformatie hadden op de katholieke kerkinterieurs in de noordelijke Nederlanden.

De aanloop naar de Beeldenstorm van 1566

De Nederlanden bestonden in de zestiende eeuw uit een verzameling politiek zelfstandige gewesten, die langzaam opgeslokt werden door het Habsburgse rijk, met Gelre in 1543 als hekkensluiter. Aan het hoofd van dit Habsburgse rijk stond sinds 1519 Karel V, die streefde naar de eenwording van zijn landen en daarom inzette op het buiten spel zetten van de diverse gewestelijke bestuurders. Dat riep wrevel op bij de adel en de lokale overheden. De ergernis nam toe toen Karel V in 1522 de protestantse leer verbood, tot ketterij verklaarde en beoefenaars streng bestrafte. De lokale overheden die de vonnissen moesten uitvoeren, waren daarom vaak laks in de uitvoering, enerzijds omdat ze de straffen buitensporig achtten en anderzijds omdat ze zich stoorden aan de in beslagname door de kroon van de bezittingen van de omgebrachte ketteren.⁵ Desondanks kregen tussen 1523 en 1565 nog altijd nog zo'n 1300 hervormden in de Nederlanden de doodstraf. In de noordelijke Nederlanden had de Woerdense priester Jan de Bakker in 1525 in Den Haag de twijfelachtige eer als eerste vanwege zijn geloof op de brandstapel te belanden.⁶ Veel hervormden ontvluchtten daarom het land.

Karel V deed in 1555 afstand van de troon ten gunste van zijn in Spanje opgegroeide zoon Filips II, die het Spaanse Rijk en de Habsburgse Nederlanden erfde, en zijn jongere broer Ferdinand, die keizer werd van het Heilige Roomse Rijk. In de Nederlanden schroefde Filips II de duimschroeven nog krachtiger aan dan zijn vader. Toen hij in 1559 naar Spanje vertrok, liet hij zijn halfzuster Margaretha van Parma als landvoogdes achter. Het verzet groeide en op 5 april 1566 boden zo'n tweehonderd edellieden onder aanvoering van Hendrik van Brederode

4 Arnade, 90-125.

5 Pollmann 2011, 45.

6 Voor Jan de Bakker, zie Ter

Braake, 110-116.

de landvoogdes een smeekschrift aan waarin ze aandrongen op matiging van de ketterbestrijding. Margaretha beloofde de kettervervolgingen, in afwachting van Filips' oordeel, op te schorten. Protestanten begonnen preken te organiseren in de open lucht, de zogeheten hagenpreken, en eerder uitgeweken predikanten en sympathisanten van de nieuwe leer keerden terug naar de Nederlanden. Omdat optreden van overheidswege uitbleef, vatten ze moed en eisten kerken in de stad op voor de protestantse prediking.

Prenten, vlugschriften, pamfletten en traktaten van de (veelal buitenlandse) drukpers verbeeldde de, in de ogen van de protestanten, verloederde staat van de katholieke kerk, een thema dat eveneens in de schilderkunst tot uitdrukking kwam.⁷ Dergelijk drukwerk kende een brede verspreiding, vooral na de aanbidding van het Smeekschrift. Pamfletten en prenten konden van rondtrekkende kramers worden gekocht, op de markt, tijdens openbare bijeenkomsten zoals de hagenpreken of tijdens kleinere religieuze samenkomsten.⁸

Een van de zaken die steeds terugkwam in deze en andere media, was de kritiek op de katholieke beeldcultuur, die paste binnen een lange traditie van onvrede met de gang van zaken binnen de katholieke kerk. Een invloedrijk, Nederlandstalig traktaat, dat zeker tien herdrukken kende, was *Der Leken Wechwyser* (1554) van de tot het gereformeerd protestantisme bekeerde priester Anastasius Veluanus (een pseudoniem voor Jan Gerritsz. Versteghe). Veluanus had geen goed woord over voor de katholieke beeldcultuur. Ten aanzien van de beelden in de kerken meende hij, evenals andere hervormers, dat waar het gepredikte evangelie niet hielp, geen beeld zou baten; dat waar het evangelie werd beleden, beelden onnodig waren; dat waar het evangelie niet werd gepredikt, beelden als schadelijke afgoden moesten worden beschouwd en waar beelden afgoden waren, men er goed deed aan ze uit de kerken te verwijderen en te verbranden. Dat gold zelfs wanneer de beelden geen afgoden waren, want het gevaar van idolatrie lag altijd op de loer. Daarbij was het sowieso beter geld aan de 'levende' armen uit te geven dan aan 'dode' beelden.⁹

Kortom, Veluanus pleitte ervoor de kerken te zuiveren van alle altaren, beelden en heidense ornamenten, en ze van een passender versiering te voorzien. Zijn idee was de kerkgebouwen ofwel met verhalen uit de Bijbel te beschilderen of, en dat had zijn voorkeur, de muren kaal te laten met hier en daar een mooie spreuk.¹⁰ Hij pleitte dus voor het type kerkinterieur dat wij vandaag de dag als typisch protestants zien.¹¹

Men hoefde echter geen traktaat te lezen om op de hoogte te zijn van de argumenten tegen de beelden in de kerk. Dergelijk gedachtegoed had zich namelijk al decennialang via liedjes en de toneelvoorstellingen van de rederijkers verspreid. In *Een schoon tafelspel van drie personagien, een Prochiaen, een Coster en een Wever* (ca. 1539) bijvoorbeeld, verdedigen de eerste twee figuren de standpunten van de ka-

7 Horst, 203.

8 Ibidem, 27-36.

9 Veluanus, 251-252.

10 Ibidem, 252 en 262.

11 Vergeten wordt vaak dat het ideaal van de sobere witte kerk al vanaf de late elfde eeuw door de cis-terciënzers was gepropageerd en in de eerste helft van de vijftiende eeuw in Italië opgang maakte onder invloed van renaissance-architecten als Brunelleschi en Alberti.

tholieke kerk, terwijl de wever de hervormers vertegenwoordigt. Zelf heeft hij geen problemen met de beelden, maar hij betreurt het dat ze zoveel mensen misleiden en ertoe aanzetten stukken hout en steen te vereren in plaats van God zelf. Dat kan hij niet billijken.¹²

In de zomer van 1566 nam in de Nederlanden de angst voor een oproer hand over hand toe. Een maand voordat de Beeldenstorm zich voltrok, gaf een regeringsfunctionaris aan te vrezen '[...] dat de onbeschaamdheid van de calvinistische predikers in dit gebied zo verregaand is, dat zij [...] stapje voor stapje hun gehoor steeds meer willen overtuigen van de noodzaak tot het plunderen van de kerken en het vernietigen van alle beelden'.¹³

De Beeldenstorm

In het Vlaamse Steenvoorde barstte op 10 augustus inderdaad het oproer los. Na het aanhoren van de preek sloeg men daar de inventaris van het Sint Laurensklooster aan diggelen. Zo begon de Beeldenstorm, een fenomeen dat onmiddellijk snel om zich heen greep en tien dagen later al Antwerpen bereikte. In de noordelijke Nederlanden waren op 22 augustus kerken in Breda, 's-Hertogenbosch, Arnhem, Middelburg, Vlissingen en plaatsen in de omgeving aan de beurt. Op 23 augustus was het raak in Amsterdam. Op 24 augustus braken in Utrecht onlusten uit en een dag later in onder meer Den Briel, Delft, Den Haag en Leiden. 'Het moet all aff', riepen de beeldenstormers in Middelburg.¹⁴ En in Alkmaar 'is 't gemeene volk [...] gekomen en hebben 't al aen stukken gesmeten, Autaeren, Beelden, en al 't er was, en het Autaer, staende by het Font, is tot den gront verwoest, schreeuwende, Het moet afl!'¹⁵ Volgens een Bossche non, die een verslag van de gebeurtenissen in die stad naliert, gingen de beeldenstormers erger tekeer dan Joden en Turken het hen zouden nadoen: wilde mensen waren het, razende honden van de duivel bezeten, briesende leeuwen.¹⁶ Ondanks het relatief kleine aantal beeldenstormers stonden de overheden machteloos of knepen een oogje toe.¹⁷

Dat de schade enorm was, staat buiten kijf. Toch moet men niet overdrijven; in zekere zin was de Beeldenstorm van 1566 beperkt. Lang niet overal sloegen de beeldenstormers toe.

¹² Van Dis, 88-100, Moxey, 151-152 en 161; Arnade, 99.

¹³ Kaptein, 47.

¹⁴ Van Vloten, 49.

¹⁵ Boomkamp, 150.

¹⁶ Van Alfen, 2-8.

¹⁷ Suykerbuyk, 15-35.

Over dit boek

Dit boek richt zich op de vraag wat de beeldenstormers bezielde en hoe ze te werk gingen. Bovenal gaat het om de vraag welke objecten specifiek wrovel op-

riepen en waarom. Daarnaast is het zaak te onderzoeken wat er nu eigenlijk uit de kerken verdween tijdens de beeldenstormen en de periode van Reformatie die daarop volgde, wat er bewaard bleef, en welke keuzes daaraan ten grondslag lagen.

Nu zijn contemporaine beschrijvingen van de Beeldenstorm weliswaar legio, maar over het algemeen zijn ze inwisselbaar en vrij kort van aard. Veel protestanten keken met afschuw op de gebeurtenis terug. Als ze de Beeldenstorm al noemden, dan was dat om er zo snel mogelijk afstand van te nemen: hun boodschap was dat het gros der protestanten er part noch deel aan had gehad. Ook als men geen bezwaar had tegen het verdwijnen van de beelden uit de kerken, nam men doorgaans wel afstand van de vaak ordeloze manier waarop het uiteindelijk was gebeurd. Voor de katholieken was de Beeldenstorm, en alles wat daar bij kwam kijken een uiterst pijnlijke affaire geweest. Wellicht zijn er om die reden nauwe-

Afb. 1. Anonieme prent uit 1566. Links aanbidt de katholieke geestelijkheid de paus op een altaar, terwijl een duivel wegvliegt met een crucifix en allerlei altaargerei. Rechts halen de geuzen, herkenbaar aan de geuzennappen die van hun riemen hangen, de bezem door de katholieke kerkrichting. Amsterdam, Rijksmuseum.

lijks verslagen overgeleverd van katholieke ooggetuigen.¹⁸ Een andere reden voor het summiere karakter van de overgeleverde beschrijvingen, was dat de verwoesting in de getroffen kerken vaak dusdanig was, dat het geven van exacte details ondoenlijk was. Niet alleen beelden, ook andere katholieke inventarisstukken waren vaak zonder pardon vernield (afb. 1).

Toch is de poging om een idee te krijgen van hoe er tijdens de beeldenstorm en in de daarop volgende hervormingstijd met katholieke kunst en objecten werd omgegaan geen onbegonnen werk. Overzichten van wat er kapot werd gemaakt, zijn weliswaar zeldzaam maar niet geheel absent. Ook hebben veel hervormers hun ideeën omtrent de katholieke beeldcultuur aan het papier toevertrouwd. Daarnaast geven allerhande bronnen inzicht in de gedachtewereld van de beeldenstormers. Het zijn echter bovenal de overgebleven (resten van) kunstwerken zelf die in dit boekje een rol zullen spelen.

Het eerste hoofdstuk zoomt in op de katholieke eredienst en kerkinventaris, waarbij de nadruk ligt op die zaken die specifiek de afkeuring en dus ook de latere vernielzucht van de protestanten opriepen. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de beeldenstormers van 1566 en hun redenen om tot het vernietigen van beelden en andere zaken over te gaan. Duidelijk zal worden dat men lang niet altijd uit blinde, niets ontziende woede te werk ging, zoals vaak wordt gedacht. In hoofdstuk 3 komt aan de orde hoe de noordelijke Nederlanden vanaf 1566 in horten en stoten tot de Reformatie overgingen en hoe de kerken werden gestript van hun katholieke inventaris. De Beeldenstorm heeft de naam zeer verwoestend te zijn geweest, maar feitelijk waren de gebeurtenissen van 1572 en daarna veel ingrijpender, althans in de noordelijke Nederlanden. Het proces van zuivering zou daarna nog decennialang worden voortgezet. In hoofdstuk 4 tenslotte wordt gekeken wat er na dit geweld nog over was van de katholieke kerken en hun inrichting en welke omstandigheden en keuzes aan het behoud van deze zaken ten grondslag lagen.

¹⁸ Pollmann 2016, 1-3 en 16-17; De Boer, 67.

Tegengestelde visies

De beeldenstormen van 1566 en 1572 en het leegruimen van de katholieke kerkin-terieurs na de Reformatie zijn indicatief voor de afkeer die protestanten voelden voor de katholieke geloofspraktijk, de heiligenverering, het stichten van memo-ries voor het zielenheil van overleden personen en het oprichten van gebedsbroe-derschappen en gildekapellen. Deze praktijken hadden geleid tot de bouw van privékapellen en -monumenten en tot een overdaad aan altaren en beelden in de kerken. Protestanten hekelden niet alleen deze overdaad, maar bekritiseerden ook de gebruiken en ideeën die in de loop der eeuwen de katholieke geloofsprak-tijk hadden verrijkt. Met de Bijbel in de hand vroegen steeds meer mensen zich af waar de katholieke eucharistie, heiligenverering en beeldcultuur nu eigenlijk op waren gebaseerd. Waar las je immers over processies, over priesters die achter koorhekken de eucharistie vierden aan een altaar, over het vagevuur of over aflaten? En verbood de Bijbel niet uitdrukkelijk het maken van gesneden beelden? De katholieke kerk had daar wel een draai aan gegeven, maar de zestiende-eeuw-se hervormers waren bepaald niet onder de indruk van de argumenten die dit al-les moesten rechtvaardigen.¹ Aldus kwam de hele manier waarop de katholieken hun eredienst vierden en vorm gaven ter discussie te staan.

Aan de vooravond van de Beeldenstorm circuleerde, aldus Godevaert van Haecht in zijn *Kroniek over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en Elders*, het volgende gedicht, dat de tegenstellingen tussen katholieken en protestanten haarfijn op een rijtje zette:

D'eene wil doer Cristum ten hemel binnen,
D'ander doer santen en santinnen;
D'eene is tevreden met 't reyne Godts woort,
d'ander soeckt menschen leeringe vol discoort;
d'eene wilt doer 't geloof syn salicheyt verstercken,
d'ander doer den heyligen scyn en eyghen wercken.
D'eene gebruyckt maer water na Godts woort in 't doopen,

¹ Voor een overzicht cf. Freedberg, 39-68, spec. 39-45.

d'ander sout, olie, speecksel en cruysen met hoopen;
d'eene neemt het avontmael na Cristus lesse,
d'ander niet, maer hoort slechts een messe.
D'eene aenbidt Godt na de waerheyt in den geest,
D'ander syn creatuer oft haer beelden meest;
D'eene heeft Godt voer syn overste alleen genomen,
D'ander verheft me den paus van Roomen;
D'eene wilt de scriftuer hebben gemeene,
D'ander laet se de papen alleene.
D'eene gelooft, dat ons Cristus suyvvert van alle sonden,
D'ander heeft daertoe een vagevier gevonden;
D'eene wilt Godt syn sonden belyden,
D'ander neemt eenen bichtvaer ter syden.
D'eene ontfanct syn salicheyt uyt genaden,
D'ander wilt se cryghen doer syn weldaden.
D'eene en wilt keerse noch toortse gedooghen
D'ander ontsteect se voer blinde ooghen.²

Dit hoofdstuk laat zien dat de in het gedicht genoemde zaken – heiligenverering en beelden, goede werken, de biecht en het vagevuur – deel uitmaakten van een lange traditie van kritiek op de katholieke geloofspraktijk, die uiteindelijk tot de Beeldenstorm zou leiden en tot het zuiveren van de kerken na 1572. Het ging de beeldenstormers en hervormingsgezinden om veel meer dan alleen de beelden. Achter het zuiveren van de kerkinterieurs zat een bepaalde ratio die niet los kan worden gezien van de uiteindelijke gebeurtenissen.

De ‘ecclesia’: van gemeenschap van gelovigen naar stenen kerken

Het woord ‘ecclesia’ (kerk) betekent gemeenschap, congregatie. Vanaf de vroegchristelijke periode duidde men met het woord echter ook het gebouw aan waarin de gelovigen bijeenkwamen.³ De oorzaken voor deze verschuiving van de betekenis van het woord ‘kerk’ liggen ver terug in de tijd.

In 313 legitimeerde Constantijn de Grote met het edict van Milaan het nog jonge christendom en nam de organisatie onder zijn hoede. Het scheppen van eenheid was voor hem van groot belang, want een sterke kerk kon hem helpen grip op zijn uitgebreide keizerrijk te krijgen en houden, en de bestaande elite buiten spel te zetten.⁴ Daarbij werden de kerken in de eeuwen daarna langzaam-aan in een hiërarchisch systeem ondergebracht. Aldus ontstond een machtig bestuursapparaat dat kon helpen de touwtjes in handen te houden.

De sterke binding tussen kerk en staatshoofd die vanaf de vierde eeuw een feit was, leidde er toe dat de ruimten waarin de christenen bijeen kwamen uit sta-

² Van Haecht, 91-92.

³ Durandus, hoofdstuk 1, 1.

⁴ Barraclough, 19-22; Girardet, 232-242.